

ХРИСТИЯНСЬКА ПСИХОЛОГІЯ

Ольга Климишин

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

Християнсько-психологічний ракурс аргументації молитви як форми духовного діалогу

Спроби наукового обґрунтування молитви як засобу духовного розвитку особистості на сьогодні належать небагатьом дослідникам, що пояснюється обмеженістю методологічного апарату природничо орієнтованої психології. Окрім того, в науковому осмисленні феномену молитви існує своєрідна «межа» її психологічної інтерпретації, перейти яку означало б позбавити молитву її трансцендентного інобуття, задовольнившись виключно її психологічним змістом. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують дослідження Ф. Ю. Василюка, А. Карреля, З. С. Карпенко, Е. І. Ковальнової, В. П. Москальця, о. Ю. Макселона, О. І. Предко, В. Б. Сльозіна, Д. М. Угриновича, М. А. Щербакова та ін. Що ж стосується богословського вивчення християнської молитви, то свідчення про зцілювальну практику і теорію молитви збереглися вже з найбільш ранніх часів історії християнства. Зокрема, Тертуліан (після 220) у творі під назвою «De oratione» подав практичні вказівки щодо молитви та загальний виклад її змісту; св. Кипріяні (258) у творі «De oratione Dominica» описує умови приготування до молитви; Ориген (254) у творі «Peri euches» розкриває зміст та мету молитви, означає її складники, способи приготування душі і тіла до молитви; св. Григорій з Ниси (біля 394) у «De oratione Dominica» – у п'яти гоміліях розкриває способи молитви, її значення та ін. Більш сучасними дослідниками молитви стали митрополити Андрей Шептицький і Андрій Сурозький, єпископ Софрон Мудрий та ін. [7, с. 39].

Ми розглядаємо молитву як адекватний її духовній природі (іпостасі духа) спосіб реалізації діалогічної можливості людини наблизитися до свого Сутнісного «Я» й актуалізувати його апріорну смислопокладальну здатність впливати на Множинне й Особистісне «Я» з метою самопізнання, саморозвитку, самотрансцендування.

Емпіричне дослідження особливостей практики молитвотворення християн, в якому взяли участь 534 респонденти, дало підстави для означення чотирьох її феноменологічних модусів: молитви як потреби, молитви як дії, молитви як установки, молитви як переживання. Проаналізуємо кожен з них зокрема.

Молитва як потреба

Більшість респондентів (49,1%) визнають молитву необхідною потребою у духовному розвитку та власному житті в цілому. Вони вказують на те, що «як людина має потребу в хлібі насущному, так вона має потребу в хлібі духовному», «молитва – це духовна пожива», «молитва є потребою моєї душі», «в молитві я задовольняю свою потребу у спілкуванні з Богом», «молитва – це дар Божий, який потрібний для духовного росту людини» і т.п.

Концептуальне представлення структурної організації духовної природи людини в рамках християнсько орієнтованого підходу пояснює її схильність до молитви як природної потреби. В усьому християнському переданні актуальності набуло, зокрема, визначення молитви «як піднесення духа до Бога» (В. Великий). Відповідно цю потребу має кожна без винятку людина як носій духовної іпостасі,

але те, за яких умов вона набуде актуального значення для певної людини, залежить від самого суб'єкта молитвотворення. Як зауважив М. В. Савчин, «мотив трансцендентальності Бога в людині сам по собі є не тільки законним, але й необхідною основою нормальної людської свідомості... Бог відкривається людині всередині, в останній глибині її «Я». Спілкування з Ним є конструктивним виходом із відокремленості її «Я», а не ставленням до інших, до людського «Ти». Щоб зустрітися з ним, не треба виходити із самого себе назовні, з інтимного дому своєї душі. Слова «поза», «всередині» втрачають свій звичайний сенс» [5, с. 100].

Життєдайну функцію молитви відзначають медики. Хоча в їх дослідженнях функціональний зміст молитви обмежується гармонізацією соматичної та психічної сфер людини, все ж результати цих досліджень вражають. Так, доктор біологічних наук, президент Санкт-Петербурзької асоціації психопунктури, завідувач лабораторії психофізіології Психоневрологічного інституту імені В. М. Бехтерева професор В. Б. Сльозін і кандидат медичних наук І. Я. Рибіна на всесвітній конференції в Арізонському університеті США виступили з доповіддю, в якій означили молитву як особливий, четвертий стан свідомості людини. Підставою для такого висновку став порівняльний аналіз результатів енцефалограм людини у стані бадьорості, в стані повільного сну, в стані швидкого сну та в стані молитви. Останній, як засвідчили дослідження, характеризується повним відключенням електричної активності кори головного мозку при повній свідомості людини. Відповідно молитовний стан, на думку вчених, властивий і необхідний людському організму, як і три раніше відомі науці стани. Що важливо, під час справжньої молитви в організмі відбувається руйнування патологічних зв'язків, що зумовлюють різного роду психічні та соматичні захворювання, натомість налагоджуються баланс і гармонія.

Перешкодою для актуалізації потреби в молитві у житті сучасної людини, як відзначили респонденти, є сам стиль життя. Стрімкий ритм життя, постійне активне перебування в соціально-інформаційній матриці стало підставою відмежування сучасної людини від власного внутрішнього світу, а що більше – породило страх перед самотністю, мовчанням. Очевидно, самотність і справді може фруструвати, адже людина залишається сам на сам зі своїм «Я». За таких умов може виникнути ситуація критичного самоаналізу, переосмислення того, що «мушу» і «хочу» тут і тепер, «чого прагну» і «чого потребую» та ін. Таке переосмислення не завжди приємне, а інколи й доволі болісне. Тому людина може обрати легший для себе шлях і далі зануритися, втекти у щоденні клопоти, розчинитися в буденності життя. Якщо ж вона проявила сміливість і волю до самопізнання, самоосмислення, то неодмінно «отримає» статус суб'єкта внутрішнього діалогу. Чи набуде цей діалог форми та змісту молитви, значною мірою залежить від її світоглядної позиції.

Практикуючі християни відзначають, що реалізація потреби в молитві, як і її конструктивне значення в їх духовному розвитку, обумовлені спроможністю «внутрішнього відмежування від усякого роду зовнішніх відволікаючих факторів», «максимального душевного зосередження», «консолідації внутрішніх переживань з метою максимального єднання з Богом». Очевидно, ведення внутрішнього діалогу з властивою йому трансцендентною орієнтацією так чи інакше стає можливим лише в умовах відсторонення від зовнішнього світу. Спроможність людини до виходу з буденного хронотопу своєї життєдіяльності через усамітнення є показником її готовності до реалізації природної потреби в молитві. Це усамітнення тісно пов'язане зі станом тілесної безмовності. «Безмовність тіла є благочинство і благоналаштованість моралі та тілесних відчуттів. Тілесна безмовність допомагає людині досягти внутрішньої, душевної умовної безмовності» [6, с. 15-16].

Французький учений-медик А. Каррель зауважив, що суспільство, в якому втрачається потреба в молитві, зазвичай близьке до виродження. Він вбачає можливість розвитку цивілізації в тому, що людство свідомо турбуватиметься про створення умов реалізації цієї потреби. Ця турбота проявлятиметься навіть на такому рівні, як побудова більшої кількості місць, таких як церкви, будинки молитви, культурні центри – «сховищ світу», де жителі міст зможуть хоча б на короткий час відчувати внутрішній спокій та реалізувати потребу в молитві, потребу їх духовної сутності.

Молитва як дія

На другому за кількісним переважанням місці є точка зору на молитву як на дію – 19,3% респондентів. Цю точку зору репрезентують такі судження: «молитва для мене – це діяння моєї душі у стосунку до Бога», «молитва для мене є духовною працею», «молитва є співдіяння людини з Богом», «молитва – це дієва переміна тіла, душі і духа людини», «молитва для мене – це діяльне співпричастя з Богом», «молитва – це дієве протистояння злу» і т.п.

Як віра без діл мертва, так і молитва як спосіб вираження віри не може бути бездіяльною за своєю суттю. Вживаючи термін «дія», ми намагаємось поєднати психологічне розуміння молитви з її богословською інтерпретацією, зберігаючи за молитвою сакраментальну вартість. «Зрозуміло, що традиційний і безкінечно помножуваний набір діяльностей, заснований на суб'єкт-об'єктному протиставленні людини і предмета докладання її зусиль, не враховує факту онтологічної вкоріненості особистості як духовного суб'єкта, а відтак – співвідносної з Богом істоти в першооснову буття як такого. Людська екзистенція немислима інакше як спів-буття з Богом...» [3, с. 307].

Якщо поглянути на молитву як на діяльність у її психологічному трактуванні, то вона й справді є формою активності, яка має власну особистісно визначену мотиваційну основу, індивідуальне «оформлення в діях», конкретний результат. Вона є діяльністю перетворювальною і творчою, адже в процесі моління стаються зміни у внутрішньому світі, відбувається певна реконструкція «Особистісного Я», «співзвучна» змісту її «Сутнісного Я». Однак це перетворення не обмежене внутрішнім світом людини, яка молиться, адже вона не є ізольованою від соціального й природного довкілля. Її духовне збагачення стає очевидним у щоденному житті, проявляючись у спроможності перетворювати усе довкола – гармонізувати стосунки з іншими, добиватися успіхів у професійній діяльності, покращувати екологію навколишнього природного середовища і т. ін.

Аналіз практичними християнами власного життєвого досвіду крізь призму реалізації молитви у своєму щоденному житті засвідчив якісну відмінність формату їхньої життєдіяльності. Його зміст визначає молитва, яка у своїй суті стає тотожна самій діяльності, як і самому життю в цілому. Тобто будь-яку свою діяльність віруюча людина перетворює в молитву, а основним мотивуючим фактором діяльності стає «реалізація свого покликання».

Молитва як установка

Життєздійснення людини в земних просторово-часових координатах зазвичай є складним, проблемним, драматичним, а то й трагічним. Суть останнього, зокрема, можуть становити такі життєві ситуації, в яких людина переживає своєрідний «параліч» спроможності змінити хід подій, травмуючу чи термінальну ситуацію, як-от невиліковна хвороба, смерть близької людини, перебування у заручниках в середовищі терористів та ін. Саме такі події для багатьох осіб, як засвідчують результати опитування, стали рушійними спонуканнями звернення до молитви як способу відновлення внутрішніх сил для подальшого життя. Погляду на молитву як установку дотримуються 17% практикуючих християн. Вони вказують на те, що «молитва є готовністю

людської душі перебувати в присутності Бога», «молитва є засобом внутрішньої мобілізації», «молитва є готовністю людини відкритись Богові», «молитва – це порятунок в духовній боротьбі», «молитва – це мій спосіб життя».

Оскільки, як було стверджено нами вище, молитва виступає природною потребою людини, то готовність до її реалізації має інтенційний характер. У складних життєвих ситуаціях вона проявляється аналогічно інстинкту самозбереження. Та якщо він має виключно організмичну орієнтацію, то готовність і спроможність до молитвотворення – метафізичну. Саме тому, очевидно, можна говорити про існування двох різновидів досвіду, на основі яких формується ця готовність, творячи цілісний стан особистості – *чисто онтологічний досвід* та *онтологічно-особистісний*. Онтологічний досвід має метафізичний характер, а готовність людини звертатись до свого Творця, творити з ним союз (і не лише в складних життєвих ситуаціях) стає фактом її поцейбічного життя і умовою особистісного зростання. В богословському розумінні усе є створене, і образ та подоба Бога, представлена в духовній іпостасі людини, є формою збереження цієї єдності Творця і людини як Його творіння. Онтологічно-особистісний досвід є похідним, вторинним, однак саме він засвідчує вільний вибір людини, її готовність вступити з Творцем у діалог. В критичні моменти життя цей вибір стає невідворотним, позаяк людина стикається з «неможливістю як даністю життя». Тоді вона знаходить «можливість неможливого» (Ф. Ю. Василюк) саме в молитві. Ще Івану Золотоустому належать слова: «Ніщо не зрівняється з молитвою, вона робить неможливе можливим, тяжке легким» [8, с. 189]. Кажучи мовою психології, «мова йде не про суб'єктивне ігнорування реальності, коли об'єктивно неможливе ілюзорно сприймається як можливе, і не про богословське твердження Божественної всемогутності, а про феноменологічну форму, в якій неможливе, не перестаючи бути таким, зсередини долається надією і вірою, нехай на мить просвічується ними таким чином, що погляд встигає крізь, здавалося б, останню незмінну і невмолиму реальність побачити очікуване як можливе, хоча б лише дивом» [1, с. 7].

Особистісне відчуття результативності молитви, у свою чергу, переводить її у ранг «своєрідного антибіотика», до застосування якого людина вдаватиметься при кожній травмівній ситуації, а надалі до глибинно вмотивованого способу життєпобудови. Молитва стає своєрідним, виробленим у процесі онтологічно-особистісного досвіду «трафаретом», який визначає шляхи подолання критичних життєвих ситуацій і відповідну їм ціннісно-смыслову спрямованість. Відбувається становлення нової життєвої позиції: через співвіднесення повсякденних вчинків із ціннісною вертикаллю духовного виміру людини за умови присутньої в молитві особистої форми зв'язку із Творцем.

Молитва як переживання

Точку зору на молитву як переживання репрезентують свідчення практикуючих християн такого змісту: «молитва – це можливість відчуття присутності Бога», «молитва – це мир і спокій душі», «молитва – це можливість духовного очищення і оновлення», «молитва – це благоговіння душі», «молитва для мене – це радість бути почутим Богом». Кількісно її представляють 14,6% респондентів.

Молитва, як свідчать результати, є завжди особово-індивідуальною. Очевидно, змістова та функціональна «конфігурація» молитви визначається особливостями внутрішніх переживань віруючого, його особистим досвідом віри. Молитва і віра – взаємообумовлені феномени. Стан віри, як динамічне явище, в конкретний момент визначає спроможність людини максимально наблизитись до

її «Сутнісного Я». З іншого боку, стан максимального наближення та актуалізації «Сутнісного Я» під час молитви є ще одною сходинкою в розвитку віри.

Розглядаючи молитву як переживання, ми не зводимо її до чуттєвого фону зовнішніх вражень, переживання молитви має власну «феноменологічну константу» (Ф. Ю. Василюк). Її творять «обставини, що є непідвладними свідомості і волі, а смисл якраз виявляється «феноменологічною змінною», предметом роботи переживань, який намагається їх змінити, перетворити, здобути. «Об'єктивним фактом» феноменологічно є те, що увійшло в життя віруючої людини, діє на неї і що вона не може змінити. Переживання не змінює світ, воно плете своє мереживо довкола фактів світу, прагнучи вплести їх у тканину життя, вросити в свідомість, асимілювати, тобто перетворити чуже, що несе в собі факт, в особистісний досвід» [1]. Молитва є передусім способом вираження особистісних переживань екзистенційного змісту, переживань, які збагачують конкретним особистісним смислом сакраментальну глибину віруючої людини. Її духовна іпостась уможливорює життєвість переживань, індивідуальний дух, передчуття істинного шляху.

Як засвідчує аналіз відповідей респондентів щодо особливостей динаміки переживань в умовах молитвотворення, під час молитви відбувається певна їх систематизація. Віруюча людина не має сумніву в існуванні Того, до кого вона звертається. Оскільки Бог не є для неї поняття бездонне і неохопне, то вона проектує на нього усі власні уявлення про ті властивості, якими повинен володіти слухач узагалі. Відповідно перше, чого вона очікує, – бути почутою та зрозумілою для Нього. А тому на початку молитви вона ніби вводить слухача у своєрідний «потік переживань». Упродовж молитви відбуваються систематизація й обґрунтування цих переживань, а наприкінці молитви переживання набувають якісно нового змісту. Вони стають глибшими, співмірними з онтологічною вартістю людського життя. «Молитовне відкриття переживань пов'язане не з поспішним виявом внутрішнього – назовні, а полягає у зовсім іншій магістральній орієнтації душевного руху – від поверхні до глибини. Як це не парадоксально з точки зору звичних просторових метафор, але тільки при русі в цьому вимірі і можливе справжнє відкриття свого переживання, лише звідти, з глибини, і лише туди – в глибину, і можливе справжнє, сердечне молитовне звернення» [1, с. 66].

Як засвідчують результати емпіричного дослідження, спонукувана «Сутнісним Я» віруюча людина інтуїтивно обирає емоційну тональність своєї молитви. Аналіз змістової спрямованості молитов практикуючих християн створив підстави для виявлення тенденції: молитви прохального змісту (переживання нестачі, страху, пов'язані з матеріальними чи психологічними вимірами життя, зокрема з хворобою чи смертю) переважають у 34,6%, молитви подяки (переживання вдячності за те, що людина відчуває повноту радості й благ, яких вона бажала) – у 29%, молитви заступництва (емпатійне переживання необхідності задоволення потреб ближніх) – у 22,5% і молитви любові (переживання відчуття єднання з Творцем та цілковитої Йому посвяти) – у 13,9%. Водночас молитви за церковним статутом віддають перевагу 66,7% осіб, інші 33,3% – молитви особистій.

Окрім означених феноменологічних модусів молитви, в процесі дослідження молитовного досвіду практикуючих християн нами спостережено різні форми репрезентації молитви, а саме: молитва слова, молитва думки, молитва жести, молитва мовчання.

Молитва слова – вербалізована форма реалізації внутрішнього діалогу; це спосіб мовленнєвого звернення до Бога. Слово стає засобом «озвучення» внутрішніх переживань віруючої людини, проголошуючи які, вона не тільки їх екстеріоризує, але й означає, об'єктивує. Практикуючі християни зауважують,

що в кожному конкретному часі вони відчують «внутрішню схильність духа до конкретної статутної молитви». Очевидно, якщо віруюча особа каже, що їй найближчими в даний момент є молитва св. Августина «Вірую, Господи, але дай нехай вірую сильніше...» чи Псалом 50 «Помилуй мене, Боже, з великої ласки Твоїї...», то це означає, що її внутрішні переживання за своїм змістом суголосні змісту слів цих молитов.

Молитва слова є своєрідною молитвою міжособистісного діалогічного єднання людей, формування діалогічного статусу – «Ми». Як свідчать практикуючі християни, в момент проголошення спільної молитви ними переживається консолідація з ближніми вірянами як у їхніх земних переживаннях і людських потребах («Визволи нас від усякого гніву, нужди і печалі...»), так і в їхньому прагненні наближення до Творця. Основою такого єднання є, передусім, Любов. Бо ж «Возлюбімо один одного, щоб однодумно визнавати...» Творця усіх і всього.

Молитва думки – неявна форма реалізації комунікації людини з Творцем у спосіб міркування, помислу. Практикуючі християни відзначають, що на певних етапах їх духовного молитовного життя виникають моменти, коли вони «подумки творять діалог із Богом», «уприсутнюють Бога в думці» і в такий спосіб пізнають та ідентифікуються з Образом Божим.

Молитва мовчання – радше – медитативна форма реалізації діалогічних взаємин між людиною і Творцем. Є «час мовчати і час говорити» /Проп. 3:7/. Практикуючі християни зауважують, що інколи думки і слова виявляється недостатньо, щоб пережити близькість Бога, а саме в мовчанні «відбувається реальна зустріч з Ним». Аргументуючи таку точку зору на молитву, ми, очевидно, стикаємося з двома психологічними моментами, які й визначають її змістовно-функціональну особливість. По-перше, промовисте у своїй простоті мовчання є критерієм близькості двох осіб, відповідно Його і її. По-друге, у молитві мовчання змінюється ракурс комунікації – людина стає слухачем, а Творець – тим, Хто до неї промовляє. Віруюча людина стає свідомою того, що їй немає потреби озвучувати свої переживання і думки, бо вона перебуває перед лицем Того, Хто давно знає про їх зміст, вона просто «споглядає Його очима власного серця». Це той різновид молитви, який має назву «сердечна молитва». В умовах такої молитви в особливий спосіб відбувається актуалізація одного з механізмів духовного розвитку особистості – духовного трансцендування.

Молитва жесту – це особливий різновид невербальної комунікації людини з Творцем, в якому внутрішній діалог екстраполюється назовні у визначений особою індивідуальний символічний спосіб. Це можуть бути розпростерті долонями догори руки (як очікування сходження Божої благодаті), складені до купи пальці рук (як вияв прохання та заступництва), ставання на коліна та биття поклонів (як вияв каяття й усвідомлення величі Бога), навіть просто посмішка чи символічний жест, якими людина прагне передати близькість, вдячність і радість.

Як підтверджують результати опитування, означені форми презентації молитви не є взаємозамінними, і надання переваг котрійсь із них має особистісно визначений і ситуативний характер. Їх практикування можна також співвіднести з етапами реалізації самого молитовного акту, який має чітко виражену динаміку. Зокрема, Теофан Затворник означає чотири ступені (етапи) реалізації (здійснення) молитви, які, на його думку, можна співвіднести зі структурою людської істоти. Перш ніж розкрити їх суть, зауважимо, що за своїм змістом вони співзвучні виокремленим духовними отцями різновидам молитви: Євагієм Понтійським – «словесної молитви» та «молитви серця», Макарієм Єгипетським –

«умної молитви» і «сердечної молитви», Васи́лієм Великим – «діяльної молитви», «словесної молитви», «споглядальної молитви» та ін.

1-й ступінь – *тілесна, або молитвословна молитва*. Вона є певним налаштуванням на тілесному, чуттєвому рівні до внутрішнього діалогу віруючої людини з Богом. Як зауважують практикуючі християни, проголошуючи вголос молитви, вони «прагнуть її словами зупинити потік думок», «намагаються якомога голосніше молитися і в такий спосіб «побороти» сильніші за звучанням думки».

2-й ступінь – *розумова молитва*. Її особливістю є не просто проголошення слів, як вказують респонденти, а насамперед їх розуміння. Молячись, вони прагнуть зосередити свою увагу на змісті слів молитви, «наче намагаються почути і відчутти молитву, яку проголошують».

3-й ступінь – *сердечна молитва* (молитва серця). Віруюча людина досягає стану внутрішнього зосередження та вступає в діалог з Богом з позиції відчуття душевної та духовної спорідненості з Божественним.

4-й ступінь – *духовна молитва*. Суть його, на думку практикуючих християн, визначає переживання присутності Бога і налаштування, готовність людини почути, зрозуміти знаки Його присутності тут і тепер. В такому стані діалогічної відкритості віруюча людина виступає в ролі слухача.

Аналіз особливостей динаміки реалізації молитовного акту практикуючих християн виявив: лише 14,6% вказують на домінування в їх практиці реалізації духовної молитви, 47,8% – сердечної молитви, 20,6% – розумової молитви та 17% – молитвословної.

Безумовно, кожна молитва справляє певний конструктивний вплив на внутрішній духовний світ людини. Його результативність прямо залежатиме від інтенсивності молитвотворення, від міри «присутності» молитви як такої в життєдіяльності людини. «Молитва впливає на дух і на тіло залежно, очевидно, від її якості, її напруженості і від того, як часто людина молиться. Неважко визначити частоту молитви і навіть, певною мірою, її напруженість. Але її якість залишається невідомою, адже ми не маємо засобів, якими можна виміряти глибину віри і любові до іншої людини. Однак спосіб життя того, хто молиться, може дати нам свідчення його зверненості до Бога. Навіть якщо молитва слабка і полягає здебільшого в автоматичному повторенні фраз, вона впливає на поведінку в цілому, адже вона посилює в людині і почуття священного, і моральне почуття» [4, с. 6]. Молитва про внутрішні зміни («укріпи», «розвій сумніви», «дай пораду», «визволи від відчуття провини» та ін.), як вважає О. І. Зеліченко, володіє психотехнічним потенціалом, оскільки сама по собі може привести до бажаних змін. Прохання «укріпи» – укріплює, «просвіти» – просвітлює і т.д. [2, с. 28].

Узагальнення функціональної дієвості молитви як форми духовного діалогу в духовному розвитку християнина сприяє розумінню її онтологічної обумовленості як вродженої потреби, яка забезпечує можливість виходу особистості з буденного хронотопу життєдіяльності через усамітнення до знаходження гідного життєздійснення. У процесі набуття духовного досвіду звернення до молитви стає патерном здолання критичних життєвих ситуацій із притаманною йому ціннісно-смісловою спрямованістю. Відбувається становлення нової життєвої позиції шляхом співвіднесення повсякденних вчинків із ціннісною вертикаллю духовного виміру людини за умови присутньої в молитві особистої форми зв'язку із Творцем, джерелом якої є релігійна віра.

Список використаних джерел

1. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования) / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл, 2005. – 191 с.

2. Зеличенко А.И. Психология духовности / А.И. Зеличенко. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 400 с.
3. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
4. Каррель А. О молитве / А. Каррель // Религия, философия и наука. – М., 1967. – 31 с.
5. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
6. Савчин М.В. Духовність як онтологічний вимір особистості / М.В. Савчин // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. Спеціальний випуск. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2008. – 233 с. – С. 12-17.
7. Сопричастя. Міжнародний богословський часопис. Про молитву. – 1997. – № 2. – 127 с.
8. Шпідлік Т. Духовність християнського сходу / Т. Шпідлік. – Львів: Вид-во ЛБА, 1999. – 495 с.

Анотація

У статті наведено результати теоретико-експериментального дослідження функціонального значення молитви в духовному розвитку особистості християнина. Обґрунтовано суть чотирьох феноменологічних модусів молитви як духовного діалогу: молитви як потреби, молитви як дії, молитви як установки, молитви як переживання.